

بررسی آرایش سازه‌های متن سغدی داستان دو مار

زهره زرشناس*

علی صابونچی**

چکیده

داستان دو مار متنی به زبان سغدی است که تمثیلی دربارهٔ باورهای مانوی را نقل می‌کند. این متن به علت داشتن ساختار زبانی سالم در میان متون سغدی مانوی، برای بررسی رده-شناختی آرایش سازه مناسب تشخیص داده شد. رده‌شناسی آرایش سازه‌ها، زبان‌ها را بر مبنای ترتیب و نحوهٔ قرار گرفتن سازه‌ها کنار هم در جمله بررسی، مطالعه و دسته‌بندی می‌کند. چارچوب نظری برگزیده برای تحلیل آرایش سازه‌ها این متن، نظریهٔ «سوی انشعاب» درایر است. درایر، نخست، برای تبیین رابطهٔ سازه‌های هم‌الگو با فعل و مفعول، نظریهٔ «هسته و وابسته» (HDT) را و سپس با مورد انتقاد قرار دادن آن، نظریهٔ جایگزین «سوی انشعاب» (BDT) را مطرح کرد. بر مبنای نظریهٔ (BDT)، سازه هم‌الگو با فعل مقولهٔ «غیرگروهی (غیرانشعابی)» و سازه هم‌الگو با مفعول مقولهٔ «گروهی (انشعابی)» است، بنابراین دو وضعیت، بنا به سوی انشعاب برای زبان‌ها در نظر گرفته می‌شود: راست‌انشعابی و چپ‌انشعابی. در بررسی این متن ۲۸ مؤلفه بر پایهٔ جفت‌عنصرهای درایر و مؤلفه‌های ۲۴ گانه دبیرمقدم معیار قرار گرفت. بر اساس این ۲۸ مؤلفه ۳۷۸ جفت‌عنصر یافت شد که ۱۹۹ جفت‌عنصر، «چپ‌انشعابی» و ۱۷۹ جفت‌عنصر، «راست‌انشعابی» بودند. بر این اساس آرایش سازه‌ها در این متن گرایش به سوی «چپ‌انشعابی» دارند.

* استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، zzarshenas@gmail.com
** دکترای فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسندهٔ مسئول)، m.alisabounchi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۰۲

کلیدواژه‌ها: سغدی، آرایش سازه، جفت‌عنصر، انشعاب، چپ‌انشعابی، راست‌انشعابی.

۱. مقدمه

زبان سغدی از زبان‌های ایرانی میانه شرقی است که از قرن نخست تا سیزدهم میلادی در ناحیه سغد رواج داشته است (قریب، ۱۳۷۴: یازده). این زبان به گواه مورخان فارسی و عربی نویس و آثار باستان‌شناختی، تا قرن سیزدهم میلادی در ناحیه شمال شرق ایران زبان میانجی بوده است (زرشناس، ۱۳۸۰: دو). از زبان سغدی آثاری با مضمون اجتماعی-سیاسی (مسکوکات، نامه‌های مکشوف در دیوار چین و کتیبه‌های مکشوف در سند، اسناد کوه مغ و ...) دینی (متون متعلق به دین بودایی، مانوی و مسیحی) و پراکنده باقی مانده است. این متون به سه خط کتابت شده‌اند. عمده متون اجتماعی-سیاسی و آثار دین بودایی به خط سغدی (سوترا یا بودایی) است. آثار مانوی و برخی از متون با مضمون پراکنده به خط مانوی^۱ است. آثار مسیحی به خط سریانی نوشته شده‌اند (قریب، ۱۳۷۴: نوزده-بیست و چهار). اگرچه در میان متون مانوی، آثاری پیدا می‌شوند که به خط سوترا نوشته شده‌اند.

گرچه متون سغدی به سه خط و با محتوای دین‌های بودایی، مانوی و مسیحی نوشته شده‌اند ولی به لحاظ صرفی، نحوی اختلاف چشمگیری ندارند و عمده تفاوت‌های آنان به مسائل واج‌شناختی مربوط است.

در میان آثار مکشوف در صومعه‌های مخروبه در تویوق تورفان، طوماری یافت شد که در آن داستان دو مار به زبان سغدی و به خط سوترا نوشته شده بود. داستان دو مار، تمثیلی در تبیین باورهای مانوی است که در آغاز آن، قصه‌ای (z'nt) سپس شرحی به دنبالش می‌آید. داستان اینگونه روایت می‌شود که دو مار بودند به نام سنگین‌بار و سبک‌بار. روزی آن دو در راهشان می‌رفتند که سبک‌بار در شکافی گیر می‌افتد. اما سنگین‌بار به راهش ادامه می‌دهد و پیش می‌رود. او در مسیرش به دامی برخورد می‌کند و بدون فکر و تأمل در آن گیر می‌افتد و می‌میرد. در این حین، سبک‌بار از شکاف بیرون می‌آید و به مسیرش ادامه می‌دهد تا به جسد سنگین‌بار برمی‌خورد و متوجه می‌شود که دوست او که برایش چون برادری بوده، ناآگاهانه در دام صیادی افتاده و مرده است. با خود می‌اندیشد که اگر او هم غفلت کند، در دام می‌افتد و تباه می‌شود، پس با زیرکی و از دست‌دادن بخشی از بدنش، از دام می‌جهد و زنده می‌ماند. در پایان داستان اشاره می‌شود که دام صیاد، فریب‌های شیطان‌اند که آدمی اگر

هنگام مواجهه با آن نیاندیشد و برنامه‌ریزی نداشته باشد، در آن گرفتار می‌شود و زندگی خود را تباه می‌کند.

پیش از آغاز روند تحلیل و بررسی رده‌شناختی *داستان دو مار*، نیاز بود متن یک‌بار خوانده و نکات صرفی و نحوی آن بررسی شود. زوندرومان (Sundermann) (۱۹۸۵) این متن را تصحیح کرده و ترجمه و واژه‌نامه‌ای برای آن داده است. در بررسی مقدماتی داستان دو مار، از تصحیح زوندرومان استفاده شد. علاوه بر این واژه‌های متن، بار دیگر به کمک فرهنگ سغدی (قریب: ۱۳۷۴) بررسی شدند. در بررسی‌های صرفی و ساختوازی از گرشویچ (Gershevitch) (۱۹۶۱)، قریب (۱۳۸۶) و زرشناس (۱۳۹۰) کمک گرفته شد. زبان سغدی از نظام صرفی ویژه‌ای در میان زبان‌های ایرانی میانه برخوردار است. این زبان از سویی وارث دستگاه صرفی زبان‌های ایرانی باستان (پایانه‌های صرفی شش حالت و تمایز سه جنس و سه شمار) است و از سویی دیگر نوعی صرف ساده را که از مشخصات زبان‌های ایرانی میانه است، در خود جای داده. مهمترین عامل ایجاد این دوگانگی صرفی، قانون توازن یا هم‌وزنی مصوت‌ها (rhythmic law) است. (قریب، ۱۳۸۶: ۱۱۵). از این حیث، آنجاکه صرف، یادآور زبان‌های تصریفی باستانی باشد، برداشت‌های نحوی نیز آسان می‌شود و آنجایی که با مشخصات صرفی زبان‌های پیوندی-ترکیبی میانه مواجه شویم، تحلیل‌های نحوی، اندکی مشکل است.

پژوهش پیش روی، گامی در راستای بررسی نحوی زبان سغدی است و می‌کوشد با توجه به متنی دست‌نخورده و با ساختاری سالم، چارچوبی مقدماتی از رده‌شناسی این زبان در حیطه آرایش سازه‌ها ارائه دهد. در واقع، هدف از این پژوهش، بررسی آرایش سازه‌های متن *داستان دو مار*، بر پایه نظریه «سوی انشعاب» (The Branching Direction Theory) درایر (Dryer) است تا نوع و بسامد انشعاب سازه‌های آن مورد بررسی قرارگیرد.

۲. مبنای نظری و روش شناختی پژوهش

رده‌شناسی، شاخه‌ای از زبان‌شناسی است که به مطالعه شباهت‌های ساختاری زبان‌ها بدون در نظر گرفتن پیشینه تاریخی آن‌ها می‌پردازد، سپس بر اساس این شباهت‌ها، زبان‌ها را در دسته‌بندی‌های مختلف قرار می‌دهد. در تاریخ مطالعات رده‌شناختی، رده‌شناسی ساخت-واژی و رده‌شناسی آرایش سازه‌ها از جایگاه ویژه و تأثیرگذاری برخوردارند. رده‌شناسی ساخت‌واژه که در قرن نوزدهم پایه‌گذاری و در قرن بیستم جرح و بسط داده شد، بر اساس

الگوهای رده‌ای و ساختواژه‌ای، زبان‌ها را به پنج نوع دسته‌بندی می‌کند: ۱. زبان‌های تحلیلی (Analytic) یا گسسته (Isolating) ۲. زبان‌های پیوندی (Agglutinative) ۳. زبان‌های تصریفی (Inflecting) ۴. زبان‌های انضمامی (Incorporating) یا بساوندی (Polysynthetic) ۵. زبان‌های قالبی (Tempatic). از این پنج نوع زبان، سه نوع اول، سه نوع کانونی در این دسته‌بندی به‌شمار می‌آیند (البرزی، ۱۳۹۲: ۳۰؛ صابونچی، ۱۳۹۸: ۱۴).

رده‌شناسی آرایش سازه‌ها، به بررسی، مطالعه و دسته‌بندی زبان‌ها بر مبنای ترتیب و نحوه قرار گرفتن سازه‌ها کنار هم در جمله می‌پردازد. در قرن بیستم گرینبرگ (Greenberg) در مقاله‌ی «برخی همگانی‌های دستور با تأکید ویژه بر توالی عناصر معنادار»، با بررسی ۳۰ زبان، ۴۵ همگانی (universal) را به دست داد. بیشتر همگانی‌ها پیشنهادی گرینبرگ تلویحی یا استلزامی (implicational) بودند، نه مطلق (absolute). از میان همگانی‌هایی که گرینبرگ ارائه داد ۲۸ مورد آن‌ها مرتبط با «ترتیب واژه (Word order)»، یا به بیانی آشناتر «توالی ارکان اصلی جمله» بود و ۱۷ همگانی دیگر مرتبط با مقوله‌های تصریفی (همچون زمان، وجه، شخص، شمار و جنس) بود (دبیرمقدم، ۱۳۹۲: ۲۳). اصطلاح «ترتیب واژه» گرینبرگ بر ترتیب قرار گرفتن فعل (Verb)، فاعل (Subject) و واژگانی کامل و مفعول (Object) و واژگانی کامل در روساخت جمله بیانی در هر زبانی دلالت دارد که ترتیب کلمه‌ها در آن زبان ثابت باشد. مشاهدات گرینبرگ در «ترتیب واژه» به شش نوع الگو OSV, OVS, VOS, SOV, SVO, VSO باشد. منتهی گشت که تنها سه الگوی OSV, VSO و SOV به طور مرتب در زبان‌ها یافت می‌شد (سورن، ۱۳۸۹: ۳۶۲).

بعدها درایر (۱۹۹۲) با اتخاذ رویکرد رده‌شناسی گرینبرگ در مقاله «همبستگی‌های آرایش واژه گرینبرگ (The Greenbergian Word Order Correlations)» با بررسی ۶۲۵ زبان و تبیین دو نظریه «هسته و وابسته» (The Head-Dependent Theory) و «سوی انشعاب» (BDT) به معرفی و دسته‌بندی جفت‌عنصرهایی پرداخت. درایر نخست برای تبیین رابطه سازه‌های هم‌الگو با فعل و مفعول، نظریه هسته و وابسته (HDT) را و سپس با مورد انتقاد قرارداد آن، نظریه جایگزین سوی انشعاب (BDT) را مطرح کرد. بر پایه نظریه (HDT)، سازه هم‌الگو با فعل، «هسته» و سازه هم‌الگو با مفعول، «وابسته» به شمار می‌آید. مبتنی بر این فرض آرایش سازه‌های هسته-وابسته بیشتر در زبان‌های VO و آرایش سازه‌ای وابسته-هسته در زبان‌های OV به کار گرفته می‌شود. همچنین بر مبنای نظریه (BDT)، سازه هم‌الگو با فعل مقوله «غیرگروهی» (non-phrasal) یا «غیرانشعابی» (nonbranching) و سازه هم‌الگو با

مفعول «مقولۀ گروهی» (phrasal) یا «انشعابی» (branching) به شمار می‌آید، بنابراین دو وضعیت بر اساس سوی انشعاب برای زبان‌ها در نظر گرفته می‌شود: راست‌انشعابی (right-branching) و چپ‌انشعابی (left-branching).

بر پایه یافته‌های درایر (۱۹۹۲) جفت‌عنصرهایی که برای بررسی آرایش سازه‌ها معیار قرار گرفتند به دو دسته جفت‌های همبستگی (۱۷ جفت)، غیرهمبستگی (۵ جفت) تقسیم می‌شدند. در واقع، جفت‌های همبستگی از عنصرهایی تشکیل شده‌اند که میانشان رابطه همبستگی معنادار وجود دارد ولی در جفت‌های غیرهمبستگی، رابطه همبستگی معنادار وجود ندارد.

جدول ۱-۲ جفت‌های همبستگی را معرفی می‌کند. این جدول بر پایه جدول ۳۹ درایر (1992:108) تنظیم شده است.

جدول ۱-۲ جفت‌های همبستگی

هم‌الگو با فعل	هم‌الگو با مفعول	
فعل	مفعول	۱
فعل	فاعل	۲
حرف اضافه	عبارت اسمی	۳
فعل ربطی	گزاره	۴
فعل خواستن	عبارت فعلی	۵
فعل کمکی بازنمای زمان/نمود	عبارت فعلی	۶
فعل کمکی منفی	عبارت فعلی	۷
متمم‌ساز	جمله	۸
ادات پرسشی	جمله	۹
پیروساز قیدی	جمله	۱۰
حرف تعریف	اسم	۱۱
اسم جمع ساز	اسم	۱۲
اسم	مضاف‌الیه	۱۳
اسم	بند موصولی	۱۴
صفت	معیار قیاس	۱۵
فعل	گروه حرف اضافه‌ای	۱۶

۱۷ فعل قید حالت

جدول ۲-۲ جفت‌های غیرهمبستگی را معرفی می‌کند. این جدول بر پایه جدول ۴۰ درایر (1992:108) تنظیم شده است.

جدول ۲-۲ جفت‌های غیرهمبستگی

وابسته	هسته
۱ صفت	اسم
۲ صفت اشاره	اسم
۳ قید مقدار	صفت
۴ ادات نفی	فعل
۵ ادات بازنمای نمود/زمان	فعل

در این پژوهش، مقاله درایر (۱۹۹۲) مبنای قرارگرفت و از آنجا که زبان سغدی در خانواده زبان‌های ایرانی دسته‌بندی می‌شود، از پژوهش دبیرمقدم (۱۳۹۲) که رده‌شناسی زبان‌های ایرانی است، به ویژه در به کارگرفتن اصطلاحات و طبقه‌بندی‌ها مؤلفه‌ها، کمک گرفته شد.

جفت‌هایی را که درایر (۱۹۹۲) در مقاله «همبستگی‌های آرایش سازه گریببرگ» ارائه می‌دهد، مبنای کار دبیرمقدم (۱۳۹۲: ۱۱۷) نیز قرار گرفته است، با این تفاوت که دبیرمقدم ۵ مورد از این جفت‌ها را مبتنی بر مؤلفه‌هایی می‌داند که در زبان فارسی مصداق ندارد. علاوه بر آن دبیرمقدم ۶ جفت دیگر را که در مقاله درایر (۱۹۹۲) مطرح نیستند ولی در پایگاه داده‌های کنونی درایر موجودند، در جدول مؤلفه‌های خود در نظر می‌گیرد (دبیرمقدم، ۱۳۹۲: ۱۱۸). او در نهایت، ۲۴ مؤلفه در مطالعه رده‌شناختی خود از زبان‌های ایرانی به دست می‌دهد که در این پژوهش از این دسته‌بندی استفاده شد (همان: ۱۲۷-۱۲۴).

۳. تحلیل داده‌ها

هدف از تحلیل آرایش سازه‌ها بر پایه نظریه «سوی انشعاب» پاسخ دادن به این پرسش است که زبان مورد تحلیل در زمره کدام دسته از زبان‌های «راست‌انشعابی» یا «چپ‌انشعابی» قرار می‌گیرد. اما در این پژوهش به دلیل کوچک بودن پیکره زبانی مورد تحلیل، نمی‌توان پاسخ این پرسش را در زبان سغدی مانوی به درستی به دست داد. این پژوهش صرفاً به

تحلیل آرایش سازه‌های داستان دو مار می‌پردازد تا بتواند راهی در تحقیقات رده‌شناختی آرایش سازه در زبان سغدی باز کند.

۱.۳ مؤلفه‌های بیست‌وهشت‌گانه

در این پژوهش ۲۸ مؤلفه در بررسی آرایش سازه‌های متن داستان دو مار در نظر گرفته شد. ۲۴ مؤلفه نخست بر پایه همان ۲۴ مؤلفه دبیرمقدم (۱۳۹۲: ۱۲۷-۱۲۴) در مطالعه زبان‌های ایرانی است. چهار مؤلفه آخر بر پایه جفت‌عنصرهایی است که درایر در مقاله (۱۹۹۲) مطرح می‌کند ولی دبیرمقدم (۱۳۹۲: ۱۱۸) مصداقی از آنان در زبان فارسی و برخی زبان‌های ایرانی نو نمی‌یابد.

مؤلفه ۱: نوع حرف اضافه

(پیش‌اضافه (preposition) یا پس‌اضافه (postposition))

در متن داستان دو مار، پیش‌اضافه‌های $M(\delta n)$, wsn , kw , $cn(MN)$, pr , prw , $pr'w$ و پس‌اضافه $py\delta r$ و پس‌اضافه‌های مرکب $cntr y'r$, $cntr s'$ و پیش‌اضافه‌های ترکیب‌شده با ضمیر و حرف تعریف $cywnt$, $c'wn$ دیده شد. بر این اساس جایگاه حرف اضافه نسبت به عبارت اسمی به صورت (prep-N) یا (N-postp) است.

- پیش‌اضافه و عبارت اسمی (prep-N)

1. prw $'yw$ Ryz
 $prep$ N

بر یک میل

بر یک میل (سطر ۱۴۱)

2. $cw'n$ pry' $\Delta wnpy$
 $prep$ N

از آن عزیز دم

از آن دم عزیز (سطر ۱۷۹)

- عبارت اسمی و پس‌اضافه (N-postp)

3. $ZKwyh$ $k'my$ $cntr s'$
 N $Postp$

حرف شکاف در

تعریف

درحالت

دری مفرد

در شکاف (سطر ۱۸۲)

در این متن کاربرد مشترک پیش‌افزافه kw و پس‌افزافه s'r دیده شد.

- پیش‌افزافه - عبارت اسمی - پس‌افزافه (prep-N-postp)

4.	kw	pk'rt	s'r
	prep	N	Postp
	به	دام	سوی

به سمت دام (سطر ۱۶۳)

مؤلفه ۲: توالی اسم و بند موصولی

در متن داستان دو مار بند موصولی پس از عبارت اسمی آمده است.

- عبارت اسم و بند موصولی (N-Rel)

5.	<u>xwnwx mrtxmy</u>	ky'	ZY	šy	ZK	rw'n	prytr
	N				Rel.clause		
	آن	مرد	برای او	و	ش	حرف	روان
		که			تعریف		دوستر

آن مرد که برای او روانش، عزیزتر [است]. (سطر ۱۹۰)

مؤلفه ۳: توالی مضاف و مضاف‌الیه

در زبان سغدی، مضاف‌الیه، اسم و ضمیر است. اسم‌های دارای ماده سبک و ضمائر در

زبان سغدی در جایگاه مضاف‌الیه، در حالت وابستگی جرابی می‌آیند (قریب، ۱۳۸۶: ۱۲۱).

اسم‌های دارای ماده سنگین در حالت غیرفاعلی می‌آیند (همان: ۱۲۶). در متن داستان دو مار

مضاف‌الیه پیش از اسم آمده است مگر در یک مورد.

- مضاف‌الیه و اسم (Gen-N)

6.	ZKn	kyrmy	srw
	Artcl-Gen.S.	Gen	N
	حرف	مار	سر

تعریف در
حالت برای
مفرد

سر مار (سطر ۱۶۵)

7.	'zw'rtý	Knph
	Gen	N
	بازگشتن	تدبیر

تدبیر بازگشتن (سطر ۱۵۴)

- اسم و مضاف‌الیه (N-Gen)

8.	''w'xs	pk'rt
	N	Gen
	سمت	دام

سمت دام (۱۶۱)

مؤلفه ۴: صفت و مبنای مقایسه (standard of comparison)

این مؤلفه در داستان دو مار مصداقی نداشت.

مؤلفه ۵: توالی فعل و گروه حرف اضافه‌ای

در داستان دو مار گروه حرف اضافه‌ای پیش و پس از فعل آمده است.

- گروه حرف اضافه‌ای و فعل (Pp-V)

9.	<u>ZKwy k'sy cntrs'r</u>	Wytr
	Pp	V

حرف

تعریف در

حالت

دری

شکاف

درون

گذشت

درون شکاف رفت. (سطر ۱۴۵)

- فعل و گروه حرف اضافه‌ای (V-Pp)

10.	ZKw	δstw	syn	<u>kw pk'rt s'r</u>
			V	Pp

حرف
تعریف در
حالت
رایب

سوی دام به بلندکرد دست

دست را به سوی دام بلند کرد. (سطر ۱۶۳)

مؤلفه ۶: توالی فعل و قید حالت

قید حالت در داستان دو مار پیش از فعل آمده است.

- قید حالت (manner adverb) و فعل (Adv-V)

11. rty ZKn kyrmy srw rw'rt mnwxw'y
Adv V

حرف
تعریف
و در و
حالت
اضافی

شکست دقیق سر مار در و

و به دقت سر مار را شکست. (سطر ۱۶۵)

12. trxkw 'xšy'wn kwnt'
Adv V

تلخ شیون کرد

به تلخی شیون کرد. (سطر ۱۶۹)

مؤلفه ۷: توالی فعل ربطی و گزاره

در داستان دو مار، همه گزاره‌ها پیش از فعل ربطی آمده‌اند، مگر یک مورد. فعل‌های

ربطی به کاررفته در این متن، عبارتند از $w\beta'$, $wm't'nt$, $wm't$, $m't$, $y'y$, xcy , $'skw'z'nt$, $'krty$

- گزاره و فعل ربطی (Pred-Cop)

13. rt-šn ZKh CWRH 'nytw RBkw wm't
Pred Cop

حرف
شان و
تعریف در

بود بزرگ برابر بدن

حالت نهادی

و بدنشان برابر [و] بزرگ بود. (سطر ۱۴۰)

- فعل ربطی و گزاره (Cop-Pred)

14.	xw	pk'rt	ZY	n'ywkw	'ph	xwty	xnt	'δry prkn
							Cop	Pred

خندق سه اند خود آب ژرف و دام آن

آن دام و آب ژرف، خود، سه خندق اند. (سطر ۱۹۳)

مؤلفه ۸: توالی فعل خواستن و فعل بند پیرو

این مؤلفه در داستان دو مار مصداقی نداشت.

مؤلفه ۹: توالی موصوف و صفت

صفت در زبان سغدی اغلب پیش از موصوف می‌آید و از نظر جنس، شمار و حالت با

آن مطابقت می‌کند (زرشناس، ۱۳۹۰: ۶۲). در متن داستان دو مار، صفت، مگر در یک مورد،

همواره پیش از اسم آمده است.

- صفت و اسم (Adj-N)

15.	pymncykw	'wmr'z
	Adj	N

نخستین یار

نخستین یار (سطر ۱۷۰)

16.	xypδ pryth	'tr
	Adj	N

خودرهاشده آتش

آتش خودرهاشده (سطر ۱۸۳)

- اسم و صفت (N-Adj)

17.	βrk'ymy	δβ'nz
	N	Adj

بی‌علاقگی فراوان

بی‌علاقگی فراوان (سطر ۱۸۹)

مؤلفه ۱۰: توالی صفت اشاره (demonstrative adjective) و اسم
صفت‌های اشاره در زبان سغدی بنا به نقشی که در جمله می‌پذیرند، صرف می‌شوند.
صفت اشاره در زبان سغدی با اسم در جنس و شمار مطابقت می‌کند (صابونچی، ۱۳۹۸:
۱۳۷). در *داستان دو مار*، صفت اشاره، مگر در یک مورد، همواره پیش از اسم آمده‌است.

- صفت اشاره و اسم (Dem-N)

18.	xw	r'δy
	Dem.Nom.s	N
	آن	راه
	در حالت نهادی	
	مفرد	

آن راه (سطر ۱۴۶)

- اسم و صفت اشاره (N-Dem)

19.	prw	r'δ	ZKn
	prep		Dem-dat
	بر	راه	آن
		در حالت برایی	
		مفرد	

بر آن راه (سطر ۱۴۸)

مؤلفه ۱۱: قید مقدار (intensifier) و صفت

در *داستان دو مار* قید مقدار پیش از صفت آمده است.

- قید مقدار و صفت (Adv-Adj)

20.	šyr	n'ywkw	'ph
	Adv	Adj	N
	بسیار	ژرف	آب

آب بسیار ژرف (سطر ۱۴۷)

21.	'nyty	Brzy
	Adv	Adj

کاملاً دراز

کاملاً دراز (سطر ۱۴۷)

مؤلفه ۱۲: توالی فعل اصلی و فعل کمکی زمان-نمود (tens-aspect auxiliary verb) فعل‌های کمکی در زبان سغدی همواره، پس از فعل اصلی می‌آیند و زمان، نمود، شخص و شمار را مشخص می‌کنند (صابونچی، ۱۳۹۸: ۱۴۷، ۱۵۲). در داستان دو مار، فعل‌های کمکی برای ساختن فعل ماضی نقلی متعددی و ساخت وجه امکانی یا توانشی (potential) آمده‌اند.

- فعل اصلی و فعل کمکی (V-Av)

22.	L'	'nzyst	βwt
		V	Av-3s
		جسته	بُود

امکان جستن نبود. (سطر ۱۵۹)

در زبان سغدی وجه امکانی مجهول (potential passive) از ستاک گذشته و صرف ماده مضارع βw- ساخته می‌شود (قریب، ۱۳۸۶: ۱۰۲). در جفت همبستگی 'nzyst βwt ، βwt که فعل کمکی سوم شخص مفرد است، بازنمای وجه، زمان، شخص و شمار است.

23.	L'	xnš	kwnty
		V	Av-3s
		کشیده	می‌کرد

نمی‌توانست کشید. (سطر ۱۶۲)

در زبان سغدی وجه امکانی معلوم (potential active) از ستاک گذشته و صرف ماده مضارع kwn- ساخته می‌شود (همان). در جفت همبستگی xnš kwnty ، kwnty که فعل کمکی سوم شخص مفرد است، بازنمای وجه، زمان، شخص و شمار است.

24.		βrm'yšt	δ'rt
		V	Av-3s

خراب‌کرده است

خراب کرده است (سطر ۱۹۷).

در زبان سغدی، ماضی نقلی متعددی، از ستاک گذشته و صرف مضارع فعل δ'rt ساخته می‌شود (همان: ۹۳). در جفت همبستگی βrm'yšt δ'rt، فعل کمکی سوم شخص مفرد δ'rt بازنمای وجه، زمان، شخص و شمار است.

مؤلفه ۱۳: ادات پرسشی (question particle) و جمله

این مؤلفه در داستان دو مار مصداقی نداشت.

مؤلفه ۱۴: توالی پیرونا (subordinator) بند قیدی / حرف ربطی و بند

پیروناهای قیدی در این پژوهش همواره پیش از بند آمده‌اند.

- پیروناهای قیدی / ربطی و بند (Sub-S)

25. w'nkw pryt 'skw'z'nt ZY 'yw c'wn δβtykw

Sub

S

دیگری از آن یکی ربط دو جمله بودند دوستان آن‌چنان

ZK yw'r L' t'w'y't

S

حرف

تعریف جدایی ن

ف

آنچنان دوست بودند (که) یکی از آن دیگری، جدایی را نمی‌توانست. (سطر ۱۴۲)

26. kδ' kδry 'zw prw yr'yw ptst't L' py'yz'n

Sub

S

آزمایم ن پایداری خویشان بر من اکنون اگر

rtms myδ s'st mwrty

مردن شایست چنین دوباره و

اگر اکنون من بر خویشان پایداری را نیازماید، پس، اینچنین مردن [برای من] شایسته- است (سطر ۱۷۵).

مؤلفه ۱۵: توالی حرف تعریف و اسم

در زبان سغدی حروف تعریف جنس دارند و در شمار مفرد و جمع، بنا به حالتی که دارند، صرف می‌شوند (زرشناس، ۱۳۹۰: ۱۴۱). حرف تعریف‌های معرفه‌ساز (ZK) xw، ZKh(x')، ZKwy('wy)، ZKw('ww) و ZKn('wyn) حرف تعریف نکره‌ساز 'yw در این متن به کار رفته‌اند.

- حرف تعریف و اسم (Artcl-N)

27.	ZKwy	k'sy
	Artcl-loc	N
	حرف تعریف	شکاف
	در حالت دری	

در شکاف (سطر ۱۴۵)

28.	xw	šmnw
	Artcl-Nom.m	N
	حرف تعریف	شکاف
	در حالت نهادی مذکر	

اهریمن (سطر ۱۹۴)

29.	'yw	wy'wky
	Artcl	N
	حرف تعریف نکره‌ساز	شکارچی

شکارچی‌ای (سطر ۱۴۸)

مؤلفه ۱۶: توالی فعل و فاعل
 در داستان دو مار فاعل همواره پیش از فعل آمده است و با فعل مطابقت می‌کند.

- فاعل و فعل (SV)

30.	xw	kyrmy	'wts'r	pr'ys
		S		V-3s
	حرف			
	تعریف	مار	آنجا	رسید
	در حالت			
	نهادی مذکر			

مار آنجا رسید. (سطر ۱۵۱)

31.	xw	xypδ	δwph	swšt
	S			V-3s
	حرف			
	تعریف	خویش	دم	می‌سوزاند
	در حالت			
	نهادی مذکر			

او، دم خودش را می‌سوزاند. (سطر ۱۸۴)

مؤلفه ۱۷: توالی عدد و اسم

عدد در زبان سغدی همواره پیش از معدود خود می‌آید (زرشناس، ۱۴۵؛ صابونچی، ۱۳۹۸: ۱۷۲).

- عدد و اسم (Num-N)

32.	'δw	kyrmy
	Num	N
	دو	مار

دو مار (سطر ۱۳۷)

33.	'δry	prkn
	Num	N
	سه	خندق

سه خندق (سطر ۱۹۳)

مؤلفه ۱۸: توالی وند زمان - نمود (tense-aspect affix) و ستاک فعل

در زبان سغدی فعل‌های حال از ستاک مضارع و شناسه‌های خاص این فعل و فعل‌های ماضی غیر تام (ماضی افزونه‌دار) (imperfect) از ستاک مضارع و شناسه‌های خاص خود (قریب، ۱۳۸۶: ۷۷) و ماضی تام از ستاک و شناسه‌های گذشته ساخته شده‌اند (همان: ۹۴، ۹۹). ستاک فعل در *داستان دو مار*، همواره پیش از وند زمان-نمود می‌آید.

- ستاک فعل و وند زمان-نمود (شناسه) (Stem-End)

34.	''γ'št	=Θ
	Pst.Stem	= Encl.3s

حرف

تعریف

پرتاب کرد تن را

در حالت

رای

تن را پرتاب کرد. (سطر ۱۵۵)

42.	<u>cxš'pōmynch</u>	<u>xwyc</u>	pt'w'z
	O		V
	شرعی	رنج	تاب آورد

رنج شرعی را تحمل کرد. (سطر ۱۹۸)

- فعل و مفعول (VO)

43.	w'β	<u>c'nkw</u>	<u>wyrwr</u>	m't
	V		O	
	گفت	چنین	مردانه	بود

گفت: چنین مردانه بود (سطر ۱۷۶).

مؤلفه ۲۴: توالی وند منفی ساز (negative affix) و ستاک فعل

این مؤلفه در داستان دو مار مصداقی نداشت.

مؤلفه ۲۵: توالی ادات نفی (negative particle) و فعل

در برخی زبان‌ها، تکواژ نفی (negative morpheme) به صورت ادات ظاهر می‌شود.^۳ در

زبان سغدی برای نشان دادن نفی در جمله از ادات (L') nyy استفاده می‌شود

(زرشناس، ۱۳۹۰: ۱۳۱). در این متن ادات منفی همواره پیش از فعل آمده است.

- ادات نفی و فعل (Neg-V)

44.	L'	pc'xš
	Neg	V
	نَ	پذیرفت

نپذیرفت. (سطر ۱۷۸)

45.	L'	wm't
	Neg	V

بود

نبود. (سطر ۱۵۴)

مؤلفه ۲۶: توالی فعل کمکی منفی و فعل

در برخی زبان‌ها، تکواژ نفی به صورت واژه منفی (negative word) ظاهر می‌شود. این واژه منفی ویژگی‌های فعلی از خود نشان می‌شود و پایگاه دستوری (grammatical status) آن شبیه به فعل‌های کمکی است که در مؤلفه ۱۲ (همبستگی ۶ درایر) مورد نظر است، بنابراین از آن‌ها با عنوان فعل کمکی منفی یاد می‌شود (Dryer, 1992: 101). این مؤلفه در *داستان دو مار مصداقی* نداشت.

مؤلفه ۲۷: واژه جمع‌ساز (plural word) و اسم

در برخی از زبان‌ها به جای وند جمع‌ساز، «واژه جمع‌ساز» برای نشان دادن شمار جمع اسم کاربرد دارد. در واقع یک واژه جمع، نقش وند جمع‌ساز را ایفا می‌کند (Dryer, 1992: 104). این مؤلفه در *داستان دو مار مصداقی* نداشت.

مؤلفه ۲۸: توالی ادات زمان-نمود (tense-aspect particle) با فعل

در برخی از زبان‌ها تکواژی که بازنمای زمان-نمود است به صورت ادات ظاهر می‌شود. این تکواژ تنها بازنمای زمان-نمود است و تصریف را نمی‌پذیرد، بلکه تصریف روی فعل نشان‌داده می‌شود (Dryer, 1992: 98). ادات بازنمای زمان-نمود در زبان سغدی k'm, بازنمای زمان آینده، و skwn, بازنمای نمود استمرار، است که همواره، پس از فعل می‌آیند (زرشناس، ۱۳۹۰: ۱۳۱). نوع رخداد این مؤلفه در زبان سغدی، در مقایسه با زبان‌های منطقه اورپا-آسیا، نادر است (صابونچی، ۱۳۹۰: ۲۲۳).

- ادات زمان-نمود و فعل (Prtc-V)

46.	šw'	Skwn
	V	Prtc
	رفتند	همی
		(استمرارنما)

همی رفتند. (سطر ۱۴۴)

46.	pr'yst	k'm
	V	Prtc
	رسید	خواهد

(آینده‌ساز)

خواهد رسید. (سطر ۲۰۱)

۲.۳ جمع‌بندی رخدادهای بسامدهای جفت‌عنصرها

۳۷۸ جفت‌عنصر برای بررسی آرایش سازه‌های داستان دو مار، مبتنی بر مؤلفه‌های بیست-وهشت‌گانه این پژوهش، یافت شد. ۱۷۹ جفت‌عنصر راست‌انشعابی و ۱۹۹ جفت‌عنصر چپ‌انشعابی بودند. بر این اساس، آرایش سازه‌ها در جفت‌عنصرهای یافت‌شده این پیکره، مبتنی بر نظریه «سوی انشعاب» (BDT) با اختلاف اندکی، به سوی «چپ‌انشعابی» بودن، گرایش دارند.

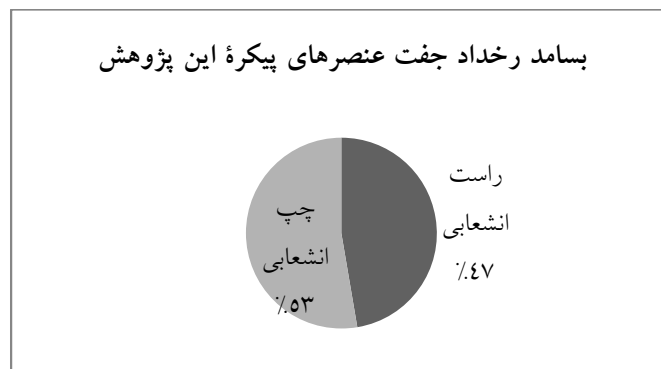
جدول ۱-۳ بسامد رخداد مؤلفه‌های بیست‌وهشت‌گانه این پژوهش

مؤلفه	توضیح مؤلفه		جمع
	راست-انشعابی	چپ-انشعابی	
مؤلفه ۱	۳۴	۳	۳۷
مؤلفه ۲	۲	۰	۲
مؤلفه ۳	۵	۱۰	۱۵
مؤلفه ۴	۰	۰	۰
مؤلفه ۵	۲	۱۱	۱۳
مؤلفه ۶	۰	۱۰	۱۰
مؤلفه ۷	۱	۱۸	۱۹
مؤلفه ۸	۰	۰	۰
مؤلفه ۹	۱	۲۷	۲۸
مؤلفه ۱۰	۱	۱۳	۱۴
مؤلفه ۱۱	۰	۱۱	۱۱
مؤلفه ۱۲	۰	۵	۵
مؤلفه ۱۳	۰	۰	۰
مؤلفه ۱۴	۱۳	۰	۱۳
مؤلفه ۱۵	۳۵	۰	۳۵
مؤلفه ۱۶	۰	۳۴	۳۴

۱۰	۱۰	۰	توالی عدد و اسم	مؤلفه ۱۷
۷۵	۰	۷۵	توالی وند زمان-نمود و ستاک فعل	مؤلفه ۱۸
۸	۸	۰	توالی اسم و تکواژ آزاد ملکی	مؤلفه ۱۹
۰	۰	۰	توالی فعل اصلی و فعل کمکی توانستن	مؤلفه ۲۰
۵	۰	۵	توالی متمم‌نما و جمله متمم	مؤلفه ۲۱
۱	-	-	حرکت پرسشواژه	مؤلفه ۲۲
۳۰	۲۸	۲	توالی مفعول و فعل	مؤلفه ۲۳
۰	۰	۰	توالی وند منفی ساز و ستاک فعل	مؤلفه ۲۴
۱۱	۱۱	۰	توالی ادات نفی و فعل	مؤلفه ۲۵
۰	۰	۰	توالی فعل کمکی منفی و فعل	مؤلفه ۲۶
۰	۰	۰	واژه جمع ساز و اسم	مؤلفه ۲۷
۳	۰	۳	توالی ادات زمان-نمود با فعل	مؤلفه ۲۸
۳۷۸	۱۹۹	۱۷۹	جمع بندی	

جدول ۳-۱ بسامد رخداد هر یک از مؤلفه‌های معیار این پژوهش را نشان می‌دهد. در مؤلفه‌های ۱، ۳، ۵، ۷، ۹، ۱۰ و ۲۳ آرایش سازه‌ها می‌تواند هم راست‌انشعابی و هم چپ-انشعابی باشند. اما در دیگر مؤلفه‌ها آرایش سازه‌ها راست‌انشعابی یا چپ‌انشعابی اند. برای مثال در مؤلفه ۲۳، توالی مفعول و فعل، بسته به اینکه مفعول گروه اسمی باشد یا بند، متفاوت است. یعنی اگر مفعول، گروه اسمی باشد، آرایش سازه چپ‌انشعابی است و اگر مفعول، بند باشد، آرایش سازه، راست‌انشعابی است. این در حالی است که در مؤلفه ۱۶، توالی فاعل و فعل در این متن، تنها، چپ‌انشعابی است. یا در مؤلفه ۳، توالی اسم و مضاف‌الیه و مؤلفه ۹، توالی صفت و موصوف، آرایش سازه می‌تواند هم راست‌انشعابی و هم چپ‌انشعابی باشد.

در باره مؤلفه ۲۲، این نکته را باید یادآوری کرد که جفت‌عنصرهای یافته بر اساس این مؤلفه را نمی‌توان از رویکرد «سوی انشعاب» بررسی کرد زیرا در این مؤلفه، توالی دو سازه مطرح نیست، بلکه جایگاه پرسش‌واژه در جمله مهم است (صابونچی، ۱۳۹۹: ۱۹۷)؛ از این رو، عددی برای بسامد راست‌انشعابی یا چپ‌انشعابی آن نوشته نشد.

نمودار ۱-۳

نمودار ۱-۳ نشان می‌دهد که بسامد رخداد جفت‌عنصرهای پیکره این پژوهش، با اختلاف اندکی به سوی چپ‌انشعابی گرایش دارند.

۴. نتیجه‌گیری

داستان دو مار، متنی تمثیلی به زبان سغدی است که برای تبیین باورهای مانوی روایت شده است. ساختار این متن دست‌نخورده و در مقایسه با دیگر آثار سغدی مانوی، آسیب کمتری دیده است، بر این اساس برای بررسی رده‌شناختی آرایش سازه مناسب تشخیص داده شد. چارچوب نظری که برای بررسی آرایش سازه‌های این متن انتخاب شد، نظریه «سوی انشعاب» (BDT) درایر است. علاوه بر این برای تحلیل روابط میان سازه‌ها از مؤلفه‌های بیست‌و‌چهارگانه دبیرمقدم (۱۳۹۲) در کتاب رده‌شناسی زبان‌های ایرانی کمک گرفته شد. درایر برای تبیین رابطه سازه‌های هم‌الگو با فعل و مفعول نخست نظریه «هسته و وابسته» (HDT) را و سپس با انتقاد از آن، نظریه جایگزین «سوی انشعاب» (BDT) را مطرح کرد. بر مبنای نظریه سوی انشعاب، سازه هم‌الگو با فعل، مقوله غیرگروهی (غیرانشعابی) و سازه هم‌الگو با مفعول مقوله گروهی (انشعابی) است، بنابراین دو وضعیت بنابه سوی انشعاب برای زبان‌ها در نظر گرفته می‌شود: راست‌انشعابی و چپ‌انشعابی.

در بررسی آرایش سازه‌های داستان دو مار، ۲۸ مؤلفه، بر پایه جفت‌عنصرهای همبستگی و غیرهمبستگی درایر و بیست‌و‌چهار مؤلفه منتخب دبیرمقدم در مطالعه زبان‌های ایرانی نو، معیار قرار گرفت. بر اساس این بیست‌و‌هشت مؤلفه، ۳۷۸ جفت‌عنصر برای بررسی آرایش سازه‌های داستان دو مار، یافت شد. از این بین، ۱۷۹ جفت‌عنصر به سوی راست‌انشعابی و

۱۹۹ جفت‌عنصر به سوی چپ‌انشعابی گرایش داشتند. بر این اساس، آرایش سازه‌های در جفت‌عنصرهای یافت شده این پیکره پژوهش، مبتنی بر نظریه «سوی انشعاب» (BDT) با اختلاف اندکی، به سوی «چپ‌انشعابی» بودن، گرایش دارند. در پایان باید افزود که دست یافتن به طرحی ثاقب از آرایش سازه‌ها در زبان سغدی نیازمند بررسی‌هایی پیکره‌مندتر با داده‌های آماری بالا است و این پژوهش تنها نقطه آغازی در مطالعات رده‌شناختی آرایش سازه در این زبان به شمار می‌رود.

پی‌نوشت

۱. خط مانوی برگرفته از خط سطرنجلی یکی از خطوط آرامی میانه (سریانی) است که هزوارش و مشکلات دیگر خطوط به کارگرفته برای کتابت زبان‌های ایرانی میانه را ندارد.
۲. نک. (Gershevitch, 1961:232-235)
۳. درایر بیان می‌کند که تکواژ نفی (Negative morphemes) در زبان‌ها، به سه گونه دسته‌بندی می‌شوند. یک گونه آن به صورت وند (affix) ظاهر می‌شود و دو گونه دیگر به صورت یک واژه مستقل (separate word) که فعل یا غیرفعل (یا همان ادات نفی) است، ظاهر می‌شود (Dryer, 1992:97).
۴. درایر بیان می‌کند که زبان‌ها سه نوع تکواژ بازنمای زمان/نمود (tense/aspect morphem) را به کار می‌گیرند، دقیقاً مانند تکواژ نفی. این سه نوع تکواژ عبارتند از وند، ادات و فعل کمکی (Dryer, 1992:98).

کتاب‌نامه

- البرزی، پرویز. (۱۳۹۲). رده‌شناسی زبان. تهران: امیرکبیر.
- دبیرمقدم، محمد. (۱۳۹۲). رده‌شناسی زبانهای ایرانی. تهران: سمت.
- زرشناس، زهره. (۱۳۹۰). دستنامه سغدی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ . (۱۳۸۰). شش متن سغدی (بخش نخست). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سورن، پیتر آ. ام. (۱۳۸۹). مکاتب زبان‌شناسی نوین در غرب. ترجمه علی‌محمد حق‌شناس. تهران: سمت.
- صابونچی، علی. (۱۳۹۸). آرایش سازه‌ها در چند متن مشهور سغدی مانوی. تهران: رساله دکتری فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۷۴). فرهنگ سغدی. تهران: فرهنگان.

بررسی آرایش سازه‌های متن سغدی داستان دو مار ۹۱

قریب، بدرالزمان. (۱۳۸۶). *مطالعات سغدی*. به کوشش محمد شکری فومنی. تهران: طهوری.

Dryer, M. S. (1992). *The Greenbergian Word Order Correlations*. In *Language*, Vol.68, No.1. pp.81-138.

Gershevitch, I. (1961). *A Grammar of Manichean Sogdian*. Oxford: Basil Blackwell.

Sundermann, W. (1985). *Ein manichaisch-Soghdishes Parabelbuch*, Berlin.

